

А.У.Анорбоев,

Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги Юридик бўлим
бош юрисконсулти, Ўзбекистон Республикаси Миллий гвардияси
Ҳарбий-техника институти мустақил изланувчиси

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9130-2019-9-7>

КИБЕРХУЖУМ ОРҚАЛИ ЎЗГАЛАР МОЛ-МУЛКИНИ ТАЛОН-ТАРОЖ ҚИЛИШ БИЛАН БОЁЛИҚ ЖИНОЯТЛАРНИНГ ҲУҚУҚИЙ ҲОЛАТИ

Аннотация: ушбу мақола "Кибержиноятчилик ва унга қарши курашишнинг муаммолари ҳамда Киберхавфсизликни таъминлаш истиқболлари" мавзусидаги диссертация бўйича муаллиф томонидан олиб борилаётган илмий ишлар давоми ҳисобланади. Мазкур мақола шахслар мулкнинг киберхужумлар орқали талон-тарож қилишнинг олдини олиш ва бу борадаги жавобгарликнинг мазмун-моҳиятини очиб беришга бағишланган. Ушбу мақолада ўзгалар мулкни киберхужумлар орқали талон-тарож қилганлик учун жавобгарлик асослари ва уларнинг моҳияти миллий ва халқаро қонунчиликни таҳлил қилиш орқали очиб берилган бўлиб, бу борадаги муаммоларни бартараф қилиш юзасидан зарур таклифлар ва уларни амалиётга татбиқ этишнинг чора-тадбирлари кўрсатиб берилган. Мазкур мақолада миллий қонунчиликдаги муаммоларни аниқ мисоллар билан кўрсатиш ва уларнинг ечими халқаро миқёсда қай тарихи ўз ечимини топганлигини кўрсатувчи таққослаш, тарихий методлардан муаллиф унумли фойдаланиш орқали ўзгалар мулкни киберхужумлар туфайли талон-тарож қилинишидан сақлаб қолишнинг йўллари ва бу борада амалдаги жиноят қонунчилиги бўйича жавобгарлик асослари ва уларнинг моҳиятини кенг ёритиб берган.

Калит сўзлар: киберхужум, киберхавфсизлик, кибержиноятчилик, киберхуруж, ўзгалар мулкни талон-тарож қилиш, фирибгарлик, товламачилик, ўғирлик, компьютер соҳасидаги жиноятлар, трансмиллий жиноятчилик, дастур, вирус.

А.У.Анорбоев,

Главный юрисконсульт юридического отдела
Министерства экономики
Республики Узбекистан, независимый исследователь
военно-технического
института Национальной гвардии Республики Узбекистан

ПРАВОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СВЯЗАННЫХ С ХИЩЕНИЕМ ЧУЖОГО ИМУЩЕСТВА ПОСРЕДСТВОМ КИБЕРАТАКИ

Аннотация: Данная статья является продолжением исследования автора по теме "Проблемы киберпреступность и ее проблемы противодействия а также перспективы обеспечения кибербезопасности". В этой статье основное внимание уделяется предотвращению растраты собственности киберпреступностью и раскрытию сущности в этой области. В статье разъясняются основы ответственности за хищение чужой собственности путем киберзапугивания, а их сущность анализируется национальным и международным законодательством, предложениями о том, как

решать эти проблемы и мерами по их реализации. В данной статье благодаря использованию исторических методов автора был представлен обзор проблем национального законодательства с конкретными примерами и показал, решения этих проблем на международном уровне, широко освещаются способы, которыми люди могут защитить свое имущество от киберпреступности, а также основы уголовного права и его сущность.

Ключевые слова: киберзапугивание, кибер-безопасности, киберпреступность, кибер-атаки, хищение чужого имущества, мошенничество, вымогательство, кража, компьютерное преступление, транснациональная преступность, программа, вирус.

A.U.Anorboyev,

General counsel of the legal Department of the Ministry of Economy of the Republic of Uzbekistan, Independent researcher of the Military-technical Institute of the National Guard of the Republic of Uzbekistan

THE LEGAL STATUS OF THE CRIMES CONNECTED WITH PLUNDER OF ANOTHER'S PROPERTY THROUGH CYBER ATTACKS

Abstract: This article is a continuation of the author's research on the topic "Problems of Cybercrime and the Prospects for Ensuring Cyber Security". This article focuses on preventing cybercrime property waste and uncovering the essence in this area. The article explains the basics of responsibility for theft of someone else's property through cyberbullying, and their essence is analyzed by national and international legislation, proposals on how to solve these problems and measures for their implementation. In this article, through the use of historical methods, the author presented an overview of the problems of national legislation with specific examples and showed solutions to these problems at the international level, widely covers the ways in which people can protect their property from cybercrime, as well as the basics of criminal law and its essence.

Keywords: cyberbullying, cyber security, cybercrime, cyber attacks, theft of another's property, fraud, extortion, theft, computer crime, transnational crime, program, virus.

For citation: A.U.Anorboyev. THE LEGAL STATUS OF THE CRIMES CONNECTED WITH PLUNDER OF ANOTHER'S PROPERTY THROUGH CYBER ATTACKS. Journal of Law Research. 2019, 9 vol., issue 1, pp. 47-59

Дунёда кибержиноятчилик тобора хавfli тус олиб бормоқда, Х.Р.Очиловнинг фикрча, бугунги кунда 200 мингдан ортиқ кибержиноятчилик содир этилмоқда[1], Касперский лабораториясининг маълумот беришича эса, ҳар куни халқаро интернет тармоғида 2006 йилда 1,4 мингта зарарланган дастурий вируслар тарқатилмоқда, ҳозирги кунда ушбу кўрсаткич 310 мингдан ортиб кетган[2]. Бу эса ўз навбатида халқаро интернет тармоғидаги киберхужумлар диапозони ўтган вақт давомида камида 200 марта ошганлигидан далолат беради.

Мазкур жиноятлар оқибатида кибержиноятчилар жисмоний ва юридик шахсларга 500 млрд. долларга яқин мулкий зарар келтиришмоқда, биргина мисол Россия ҳукуматининг раиси Дмитрий Медведев "Очиқ инновациялар - 2018" форумининг очилишида сўзга чиқиб, кибержиноятчилик муаммоси билан боғлиқ жуда катта рақамни тилга олган эди, яъни жиноятчиларнинг онлайн-мақонидаги фаолияти туфайли Россия иқтисодиёти кўраётган зарар 600 миллиард рублни ташкил этган, дунё бўйича эса бу рақам бир триллион доллардан ҳам кўп экан

ва бу суммани Бош вазир "фантастик даражада" деб атаган. Бу ҳақиқатан ҳам жиддий молиявий йўқотиш ҳисобланади[3].

Юқоридагиларга қўшимча қилиб шунга айтишимиз зарурки, биргина 2016 йилда Juniper Research томонидан ўтказилган тадқиқотда 2019 йилга келиб компьютер жиноятчилигидан етказиладиган зарар 2,1 трлн долл. ошиб кетиши мумкинлиги, ҳар ойда содир этилаётган жиноятлар 10-15% га ортиб бораётганлиги халқаро миқёсда ушбу жиноятларга қарши курашиш нечоғлик долзарб эканлигидан далolat беради[4].

Юқоридаги маълумотлар орқали билишимиз мумкинки, ҳозирги кунда киберхужумлар туфайли шахслар мулки талон-торож қилинмода ва бу билан боғлиқ жиноятлар шакл ва турларининг кенгайишига сабаб бўлмоқда. Биз сўз билан айтганда, мазкур жиноятлар ҳозирги кунда энг оммавий жиноятлардан бири бўлиб қолмоқда, мамлакатимизда ҳам ушбу жиноятлар бўй кўрсатган ҳолда, биргина мисол 2010-2016 йилларда мамлакатимизда компьютер техникаси воситасидан фойдаланиб ўзгалар мулкани ўзлаштириш ёки растрата йўли билан талон-торож қилиш (ЖК 167- м.3-қ."г" б.) 10.5% га, ушбу воситалардан фойдаланиб содир этилган фирибгарлик (ЖК 168-м.2-қ. "в" б.) 20,6% га, компьютер тизимига рухсатсиз кириб, содир этилган ўғрилик (ЖК 169-м.3-қ."б" б.) 16% га ошган бўлса, мутахассисларнинг фикрига кўра, ҳозирги даврда трансмиллий уюшган жиноятчиликка қарши кураш ишлари жуда бўшлиги оқибатида халқаро жинойий уюшмаларга қарши курашга нисбатан уларнинг кенгайиши ва тарқалиши тезроқ юз бермоқда ва олимларнинг прогноз қилишларига кўра, жинойий йўл билан топилган даромадни ошкорлаштириш, кредитлар олишда фирибгарлик, тижорат қоидаларини бузиш, фохишабозлик мақсадида одамлар билан савдо қилиш, инсон аъзолари билан савдо қилиш, қароқчилик, хаво ва сув кемаларини эгаллаб олиш ва бошқа трансмиллий жиноятлар қатори компьютер жиноятларининг ҳам ўсиши юз бермоқда[5].

Бу эса ўз навбатида киберхужум уюштиришни режалаштирган шахсларнинг уюшмалари сони кўпайишига сабаб бўлмоқда, трансмиллий жинойий уюшмалар эса, борган сари ўз тажрибалари ва таъсир доирасини кенгайтириб бормоқда. Жумладан, 2016 йилда молиявий ўғирликни кўзлаган фишинг ҳужумлари сон ва профессионалик жиҳатдан ошган. Хусусан, ҳакерларнинг "кўринмас қармоғи" орқали ахборот хуружларини уюштириш 13,4 фоизга ошиб, жами молиявий кибер хужумларни кўзлаган ҳакерлик жиноятларининг 47,48 фоиз қисмини ташкил қилган. Жумладан, одамларга банк хизматларини кўрсатишни таклиф қилиш, сохта банк тизимларини яратиш орқали зарур ахборотларни ўғирлаш, электрон почталар орқали банк тизимларига ҳужум уюштириш, интернет тармоғида турли хилдаги қизиқарли акция ва викториналарни ташкил этиш орқали фойдаланувчиларнинг маълумотларини ўғирлаш ҳолатлари кузатилмоқда.

Н.И.Норбўтаевнинг маълумотларига кўра, ёшлар кўнгили очадиган дастурларга (59,8%), кинофильмларга (44,8%), янгиликларга (47,0%), спорт кўрсатувларга (36,3%) ва билим орттирадиган кўрсатувларга (30,8%) алоҳида ҳурмат билан қарамоқдалар [6]. Мазкур кўрсатикчилардан ҳам маълумки, биргина ёшлар тоифасидаги шахслар кўнгили очадиган дастурларга бошқа соҳаларга қараганда кўпроқ қизиқиши оқибати уларнинг айнан ушбу соҳада бўладиган киберхужумлар бошқа соҳаларга қараганда кўпроқ бўлиши ва улар ёшларнинг онгини заҳарлашлари ёки уларга турли хил зарар келтириш хавфини кучайтирмоқда.

Шу каби муаммоларни ҳал қилиш мақсадида, БМТ Бош Ассамблеяси 1998 йил декабрда кибержиноятчилик, кибертерроризм ва киберурушга алоқадор 53/70-сонли резолюцияни қабул қилган бўлиб, унга биноан БМТга аъзо бўлган давлатларга ахборот хавфсизлиги муаммолари юзасидан, шунингдек, унинг асосий тушунчаларини изоҳлаш борасида БМТ Бош котибини хабардор қилиб туриши белгиланган. Резолюция глобал ахборот манзарасини уйғунлаштирувчи ва ахборот терроризми ва жиноятчилигига қарши курашни таъминловчи ҳалқаро принципларни янада ривожлантиришни кўзда тутди[7]. Лекин бунинг ўзи маъмур жиноятлар билан ялпи курашиш учун етарли эмас.

Маълумки, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармони билан тасдиқланган Ҳаракатлар стратегиясининг II. Қонун устуворлигини таъминлаш ва суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилишнинг устувор йўналишларининг иккинчи бандида "жиноятчиликка қарши курашиш ва ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш борасидаги фаолиятни мувофиқлаштиришнинг самарадорлигини ошириш" устувор вазифа сифатида белгиланганлиги ушбу йўналишдаги ислоҳотларни жадал давом эттириш давр талаби эканлигини кўрсатмоқда.

Шу ўринда битта ҳолатни кўриб ўтсак, ўтган 2017 йилда мамлакатимизда 21 та олий даражадаги ташриф амалга оширилди, 60 та давлат ва халқаро ташкилотлар раҳбарлари билан учрашувлар ўтказилди, 400 дан ортиқ келишувларга эришилди, 60 миллиард АҚШ долларидан ортиқ қийматдаги битимлар имзоланди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 22 январдаги ПФ-5308-сон "2017 - 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегиясини "Фаол тадбиркорлик, инновацион гоаяр ва технологияларни қўллаб-қувватлаш йили"да амалга оширишга оид Давлат дастури тўғрисида"ги Фармони ижросини таъминлаш мақсадида жорий йилнинг тўққиз ойида амалга оширилган ишлар натижасида ахборот ва алоқа соҳасида ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши 6,9 фоизга ўсган бўлса [8], таъкидлаш ўринлики, айнан 2018 йилда, аниқроқ қилиб қилиб айтганимизда 2018 йил 18-19 октябрь кунлари Ўзбекистон-Россия биринчи минтақалараро ҳамкорлик форуми бўлиб ўтди. Биринчи Ўзбекистон-Россия минтақалараро форуми давомида, умумий ҳажми 25 миллиард долларга тенг 800 та келишувлар имзоланди. Жумладан, Россия ва Ўзбекистон ўртасида савдо-иқтисодий соҳада умумий ҳажми 6,2 миллиард долларлик келишувлар ва инвестиция соҳасида 20,8 миллиард долларлик 202 та битим имзоланди. Икки давлат ташкилотлари томонидан имзоланган ҳужжатларнинг умумий ҳажми 25 миллиард долларни ташкил қилди [9].

Биз бекорга маъмур рақамларга эътибор қаратганимиз йўқ, агарда биз жаҳонда улкан йўқотиш бўлаётган киберхужумларнинг олдини олиш чораларини кўрсасак, биргина 2019 йилда қўтилаётган 107,1 трлн. сўмлик Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг харажатлари янада ошиши ва юқорида таъкидлаган халқаро битимларимизни биз лозим даражада бажара олмастимиз ҳамда битимлар бўйича ҳамкорларимизда бизга нисбатан битимлар ижроси юзасидан ишончсизлик хавфини кучайтириши мумкин.

Сўзимиз исботи сифатида ушбу ҳолатни кўрсатиб ўтамиз, Verizon Data Breach Report таҳлилида ёзилишича, барча киберхужумларнинг 71 фоизи камида 100 нафар ходим ишлайдиган катта компанияларга уюштирилади. Бу хужумлар муваффақиятли яқун топса, "жабрланувчи" муассаса камида 36000 АҚШ доллари зарар кўради.

Ёки, "Касперский лабораторияси"нинг гувоҳлик беришича, Ўзбекистонда киберхуружга учраётганларнинг 1,6 фоизига банк-троянлари зарар етказмоқда, натижада кибер-вирус хуружга учраганлар орасидан банк-троянларининг қурбонага айланган фойдаланувчилар улуши бўйича Ўзбекистон ҳаёндаги энг юқори кўрсаткичга эга 10 та мамлакат қаторида 10-ўринни эгаллаган. Мобиль қурилмалар хавф-хатари географиясига мувофиқ, Ўзбекистондаги мобиль қурилмаларга йилида 1000 тадан 50 мингтагача зарарли вирусга эга иловалар зарар етказди [10].

Жиноят қонунчилигимизда киберхужумлар орқали шахсларга зарар келтирганлик учун жиноий жавобгарлик етарлича очиб берилмаган ва фақатгина компьютер воситасидан фойдаланиб талон-торож қилиш ЖК 167-моддаси (ўзлаштириш ёки растрата йўли билан талон-торож қилиш) 3-қисм "г" бандида "компьютер техникаси воситаларидан фойдаланиб содир этилган бўлса", 168-моддаси (фирибгарлик) 2-қисми "в" бандида "компьютер техникаси воситаларидан фойдаланиб содир этилган бўлса", 169-моддаси (ўғрилиқ) 3-қисми "б" бандида "компьютер тизимига рухсатсиз кириб" деган шаклда тарқоқ ҳолда берилган. Шунингдек, Жиноят кодексининг 278¹-278⁷-моддаларида алоҳида ХХ¹ боб. "Ахборот технологиялари соҳасидаги жиноятлар" учун жавобгарлик белгиланганлиги бу борадаги жиноятларни квалификация қилишда турли хил муаммолар, жумладан, айрим ҳолларда айбдорнинг бир вақтнинг ўзида Жиноят кодексининг 4, 8-10-моддаларига хилоф равишда икки марта жавобгарликка тортилиши ёки жазо тайинлашда шахснинг қилмиши қўшимча равишда мазкур боб моддалари билан ҳам квалификация қилинишига олиб келмоқда.

Шунга кўра, таклиф сифатида биз ахборот технологиялари ва коммуникация воситаларидан фойдаланиб ўзгалар мулкани киберхужумлар орқали талон-торож қилганлик ёки унга бўлган ҳуқуқни қўлга киритганлик ҳамда ўзгаларнинг ахборот технологиялари ва коммуникация воситалари ёки (ва) ундаги ахборотларни модификация қилиши орқали шахсларга зиён келтирганлик учун жавобгарлик деган тушунчаларнинг жиноят қонунчилигимизга киритилиши ҳамда ушбу таклифлар Жиноят кодексининг янги ХХ¹ боб. "Ахборот технологиялари соҳасидаги жиноятлар" бобига қўшимча сифатида киритилиши ҳамда юқорида қисман кўрсатилган ЖК 167-моддаси 3-қисм "г" бандидаги компьютер техникаси воситаларидан фойдаланиб ўзлаштириш ёки растрата йўли билан талон-торож қилиш, 168-моддаси 2-қисми "в" бандидаги компьютер техникаси воситаларидан фойдаланиб фирибгарлик, 169-моддаси 3-қисми "б" бандидаги компьютер тизимига рухсатсиз кириб ўғрилиқ содир этилиши ушбу икки таклиф билан мувофиқлаштирилиши ҳамда амалиётга татбиқ этилиши мақсадга мувофиқ.

Хўш, унақада жиноят қонунчилигимизга ушбу жиноят турини киритишимиз учун ўзгалар мулкани киберхужумлар орқали талон-торож қилиш нима деган табиий савол туғилади, фикримизча, у ахборот технологиялари ва коммуникация воситалари орқали очикдан-очик, қасдан жабрланувчининг ахборот технологиялари ва коммуникация воситалари тизимига қонунга хилоф равишда ҳужум қилган ҳолда, ундаги маълумотларни модификация қилиш орқали ўзганинг ахборот технологиялари ва коммуникация воситаларида сақланган ёки яширинган мулкани қайтариб бермаслик, мулкдорга мулкий зарар етказиш мақсадида, гараз ният билан ўринни қопламасдан, текинга эгалланишига айтилади. Мазкур жиноят объектив томондан фикримизча қуйидагича содир этилиши мумкин:

1) ўзгалар мулкани ахборот технологиялари ва коммуникация воситаларидан фойдаланиб, киберҳужум қилиш натижасида ўзлаштириш ёки растрата йўли билан талон-торож қилишда айбдор мулк тақдирини белгиловчи маълумотлар базасига қонуний равишда қиради ва ушбу мулк тақдирини белгиловчи маълумотларни модификация қилиш орқали нақд бўлмаган пул маблағини ноқонуний равишда ўзлаштиради ёки растрата қилади;

2) ўзгалар мулкани ахборот технологиялари ва коммуникация воситаларидан фойдаланиб фирибгарлик йўли билан талон-торож қилишда шахс ахборот технологиялари ва коммуникация тизимидаги мавжуд маълумотлар базасига ноқонуний кириб, била туриб ушбу маълумотлар базасига ёлғон маълумотларни киритиш орқали жабрланувчига киберҳужум уюштириши натижасида жабрланувчини алдаб ёхуд ишончини суиистеъмол қилиб, мулкни ёки мулкка бўлган ҳуқуқни эгаллайди;

3) ўзгалар мулкани ахборот технологиялари ва коммуникация воситаларидан фойдаланиб ўгрилик йўли билан киберҳужум қилиш орқали талон-торож қилишда шахс ахборот тизими фаолиятига қонунга хилоф равишда кириб, ахборот хавфсизлиги тизимини бузиб, ахборот тизимида сақланаётган маълумотларни модификация қилиш орқали, ўзганинг мол-мулкни яширинча эгаллаб олади;

4) ўзгалар мулкани ахборот технологиялари ва коммуникация воситаларидан фойдаланиб талончилик йўли билан жабрланувчига киберҳужум қилиш йўли билан талон-торож қилишда эса, жиноятчи ўз хатти-ҳаракатларидан бошқаларнинг хабардорлигини била туриб, ахборот тизими фаолиятига қонунга хилоф равишда ҳужум қилиб, хавфсизлик тизимини бузиб кириб, ахборот тизимида сақланаётган маълумотларни модификация қилиш орқали ўзганинг мол-мулкни очиқдан-очиқ эгаллаб олади.

5) ўзгалар мулкани ахборот технологиялари ва коммуникация воситаларидан фойдаланиб кибуруҳужум уюштириши натижасида жабрланувига тааллуқли маълумотларни йўқ қилиб ташлаш ёки фойдаланиш мумкин бўлмайдиган ҳолатга солиб қўйиш, шунингдек, мавжуд жабрланувининг ахборот технологиялари ва коммуникация воситаларини ишдан чиқариш оқибатида жабрланувига зарар етказиши.

Юқоридаги барча ҳолатларда, айбдор ўзганинг мулкани қонунга хилоф равишда эгаллаётганлигини, мулкни мулкдорнинг эгалигидан ўрнини қопламасдан эгаллаш учун ўзида ҳақиқатда ёки фараз этилган ҳуқуқларининг ҳам мавжуд эмаслигини, талон-торож қилинаётган мулкка нисбатан ўзининг махсус ваколатлари мавжуд эканлигини, ушбу қилмиш оқибатида мулкдорга моддий зарар етказишини, мазкур ҳаракат ёки ҳаракатсизлик натижасида албатта ҳеч бўлмаганда жабрланувчининг ахборот технологиялари ва коммуникация воситалари ёки ундаги ахборот фойдаланиш имкониятини йўқотишлигини англайди ва буни хоҳлайди.

Мазкур ҳолатни халқаро миқёсда танишиб кўрадиган бўлсак, айнан киберҳужумлар оқибатида қилинган жиноятларнинг энг кўп сони жами аҳолига нисбатан 2016 йилда Хитойда 52 фоиз, Россияда 71,3 фоиз, АҚШда 88,5 фоиз, Японияда 91,1 фоизни ташкил қилган ва мазкур йилда Хитойнинг 721 млн. аҳолиси киберҳужумчиларнинг жабрланувчисига айланишган [11]. Шу сабабли ҳам бугунги кунда Хитой Халқ Республикасининг Жиноят кодексининг кўпчилик моддаси айнан мазкур киберҳужумлардан ҳимояланиш юзасидан қайта ишлаб чиқилган

бўлиб [12], жумладан, 1997 йилда Хитой Халқ Республикасининг Жиноят кодексининг 246-моддасига ўзгариш киритилган бўлса, 287а-модда "Ахборот тармоқлари орқали жиноятни содир этишга кўмаклашиш" моддаси қўшимча модда сифатида, 1997 йилда янги тахрирда қабул қилинган Хитой Халқ Республикасининг Жиноят кодексига эса, 286-модда "ахборотни бузиш, компьютер тизимларининг бузилиши ва тарқалиши" деган модда киритилиб, шундан сўнг компьютер тизимларининг бузилиши, вирусларни тарқатганлик учун, шунингдек, Интернет орқали ахборот хавфсизлигини бузувчи амалларни бажарганлик учун алоҳида жиноий жавобгарлик белгиланди. Шунингдек, ахборот тармоқлари орқали террористик фаолиятни олиб борганлик учун жиноий жавобгарлик илк марта Хитой жиноят қонунчилигига киритилди.

Қолаверса, Хитой Халқ Республикаси Жиноят кодексининг 291-моддасига асосан интернет орқали террористик маълумотларни тарқатиш йўли билан жамоат тартибини бузганлик учун жавобгарлик белгиланди. Лекин муаммо бу билан ўз ечимини топаётгани йўқ, Хитой Халқ Республикасига қилинаётган киберхужумларнинг 70 фоизи чет элдан туриб амалга оширилаётганлиги, бу айбдор шахсларнинг жавобгарликка тортилишида муаммоларни келтириб чиқармоқда. Терроризмни ўрганиш ва терроризмга қарши курашиш Миллий Марказ томонидан тўпланган маълумотларга қараганда, кибертеррористик хужумлар энг кўпи Хитойда кузатилган ва бу йиллар миқёсида олганимизда 1996 йилда 60 дан ортиқ, 2014 йилда эса 387 тани ташкил этган бўлса, ҳозирги кунда унинг расмий миқдорини аниқлаш имконсиздир. Чунки, шунчалик кўп киберхужумлар бўлганлиги сабабли уларнинг сони ва келтираётган зарарини аниқлаб чиқиш жуда қийинчилик тугдирмоқда, хатто ушбу хужумлар сони ва зарар миқдорини камайтириш учун олиб борилаётган сайёҳи ҳаракатлар ҳам самарасиз бўлмоқда, хатто Хитой ҳукумати ноқонуний фаолият юритаётган Интернет-кафеларни ёпиш учун қатъий чоралар кўрган бўлса ҳам, хатто 2002-2003 йилларда 43 мингга яқин ноқонуний фаолият кўрсатаётган Интернет-кафени ёпиш чораларини кўрган бўлса ҳам, биргина 2011 йилда Хитойнинг компьютерларига 47 минг хорижий интернет манзиллари орқали бўлган киберхужумлар туфайли Хитой қитисодиёти 8,9 млн. АҚШ долларга зарар кўрган. Мазкур зарар аслида бундай ҳам кўп бўлиши мумкин, чунки Хитойда Ўзбекистондаги каби кибертеррористик ҳаракатлар ва жиноятлар тўғрисида расмий хабар берилмайди ва нашр этишга йўл қўйилмайди. Энг ачинарлиси шундаки, ҳар бир ноқонуний фаолият кўрсатаётган Интернет-кафеларни аниқлаш ва уларни ёпиш учун олиб борилган тезкор тадбирлар натижасида биргина 2014 йилнинг ўзига Хитой Халқ Республикасининг Маданият вазирлиги 14 минг ноқонуний Интернет-кафеларнинг фаолиятини молиялаштираётган ноқонуний корхоналарни аниқлаб, уларнинг раҳбарларига нисбатан чора кўриш масаласини ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга тақдим этган [13]. Биз бекорга Хитой Халқ Республикасининг иқтисодиётига кибертеррорчилар томонидан қилинаётган таҳдидлар ҳақида сўз юритмадик, биз ушбу мамлакатнинг кибертерроризмга қарши кураш тажрибасини ўрганишимиз ва олдиндан киберхужумларнинг олидини олиш чораларини кўришимиз лозим, қолаверса, ушбу малакат билан бизнинг халқаро алоқаларимизни янада мустаҳкамлаш ҳамда ушбу мамлакат бизга Қирғизистон Республикаси орқали қўшни давлат бўлганлиги ва у ердаги таҳдидлар бизнинг мамлакатимизда ҳам бўлиши мумкинлиги нуқтаи назаридан ҳам ушбу ҳолатларни

атрофлича ўрганиб туриб, ўзимизда кибермафсизлик зонасини ташкил этишимиз зарур. Умуман олганда Хитойнинг кибертерроризмга қарши кураш тажрибаси шуни кўрсатадики, интернетни террористик мақсадлар учун ишлатиш мамлакат иқтисодиётига жиддий хавф туғдиради ва терроризмга қарши қонунчиликни янада ривожлантириш ва бу соҳада терроризмга қарши кураш амалиётини такомиллаштириш лозимлигини кўрсатади. Киберҳужум қилаётган шахслар ҳеч бўлмаганда киберҳужум орқали қилинган талончиликлари оқибатида олиши мумкин бўлган даромадни ололмасалар ҳам, жабрланувчиларнинг ахборот технологиялари ва коммуникацияларини фойдаларнишга яроқсиз аҳволга солиб қўйишлари натижасида жабрланувчига жуда катта зарар келтиради.

Юқоридаги ҳолат ҳақида аниқроқ тушунча ҳосил қилиш учун битта мисолни Юртимизда кечаётган ҳолатлар мисолида кўриб ўтамиз, 2018 йил 12 ноябрдаги terabayt.uz сайтида "Малика"да Samsung смартфонларининг сўмдаги нархлари" мавзусидаги мақоласида қуйидаги "Samsung" русумли телефонларнинг ҳамёнбоп Galaxy J туркумига, ўрта нарх сегментидаги - Galaxy A туркумига ҳамда флагман саналмиш Galaxy S туркумига қийувчи айрим смартфонларига пойтахтимиздаги "Малика" савдо марказида қўйилаётган нархларни маълум қилаётганлиги кўрсатилган бўлиб, унга асосан:

Samsung Galaxy J туркуми - Galaxy J1 black, white - 803 600 сўм; Galaxy J1 (2016 LTE) black, gold - 984 000 сўм; Galaxy J2 Duos (2017) white, black, gold - 1 049 600 сўм; Galaxy J3 (2016) black, gold, white - 1 049 600 сўм; Galaxy J3 (2017) black, gold, blue, pink - 1 435 000 сўм; Galaxy J5 (2016) black, gold - 1 394 000 сўм; Galaxy J5 (2017) black, gold, blue, pink - 1 861 400 сўм; Galaxy J5 Prime black, gold - 1 476 000 сўм; Galaxy J7 (2017) black, gold - 2 173 000 сўм; Samsung Galaxy A туркуми - Galaxy A3 (2017) black, gold, blue - 2 009 000 сўм; Galaxy A5 (2017) black, gold, blue - 2 583 000 сўм; Galaxy A7 (2017) black, gold, blue, pink - 3 075 000 сўм; Samsung Galaxy S туркуми - Galaxy S7 Edge black, gold - 3 936 000 сўм; Galaxy S8 gold - 4 920 000 сўм; Galaxy S8 black - 5 002 000 сўм; Galaxy S8 Plus grey - 5 740 000 сўм; Galaxy S8 Plus black, gold - 5 822 000 сўм; Samsung Galaxy Note туркуми - Galaxy Note 8 black, gold, blue - 6 519 000 сўм [14].

Энди тасаввур қилайлик, юқоридаги суммаларни кўшиб чиққанимизда йигинди 51 832 200 сўмни ташкил қилмода. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг 2018 йил 1 октябрдаги маълумотида асосан. Ўзбекистон Республикаси доимий аҳолиси сони 2018 йил 1 октябрь ҳолатига 33 085,2 минг кишини ташкил этади [15]. Ушбу аҳолидан 10 млн. нафари юқоридаги телефон эгалари деб тасаввур қилсак, ушбу ҳолатда мазкур аҳоли қўлида 518 322, млрд. сўмлик мулк йиғилган бўлади, энди уларга киберҳужум қилиши натижасида мазкур телефонлардаги маълумотларга киберҳужум қилаётган шахслар эга бўла олмаган бўлсаларда, аммо ушбу телефонларга кибер ҳужум натижасида аҳолининг 518 322, млрд. сўмлик мулкига зарар келтириши мумкин. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 22 январдаги ПФ-5308-сонли Фармонида илова қилинган 2017 - 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини "Фаол тадбиркорлик, инновацион гоғлар ва технологияларни қўллаб-қувватлаш йили"да амалга оширишга оид давлат Дастурининг 14-бандига кўра, инновацион технологияларни қўллаш орқали давлат хизматлари кўрсатишнинг юқори сифати, тезкорлиги, очиқлигини таъминлаш, аҳолининг давлат хизматларидан фойдаланиш

имкониятини оширишга Ахборот-коммуникация технологияларини ривожлантириш жамғармаси маблағлари, вазирлик ва идораларнинг бюджетдан ташқари 30 млрд. сўм маблағлари, давлат томонидан ногиронлиги бўлган шахсларга бепул тақдим этиладиган протез-ортопедия буюмлари ва техник реабилитация воситалари турларини кўпайтириш ҳамда уларнинг тегишли стандартларини жорий қилиш учун эса 5,0 млрд. сўм давлат бюджети маблағлари йўналтирилаётганлигига эътибор берадиган бўлсак, биргина телефон аппаратларига бўлган киберхужум натижасида Ўзбекистон иқтисодиёти жуда катта талафот кўришлигига яна бир марта амин бўлишимиз мумкин.

Хўш уларга қарши қандай қатъий кураш чораларини кўришимиз мумкин, баъзи олимларнинг фикрича фойдаланилаётган ахборот технологиялари ёки коммуникацияларига кучли пароллар ўрнатиш, ходимларни ўқитиш, маълумотларни назорат қилиш, информацияни шифрлаш орқали киберхужумчилардан ҳимояланиш ва уларнинг талончиликларининг олдини олиш мумкин деб ҳисоблашадилар, фикримизча эса уларга қўшимча равишда аниқ норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилишимиз керак деб ҳисоблаймиз, шу жумладан, киберхавфсизликни таъминлаш бўйича, кибертерроризмга қарши кураш бўйича амалдаги қонун ҳужжатларини Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 8 августдаги ПФ-5505-сон "Норма ижодкорлиги фаолиятини такомиллаштириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида"ги Фармон талаблари нуқтаи назаридан тўлиқ хатловдан ўтказиб, уларни ягона қонун ҳужжатларига бирлаштириш, бир-бирини такрорловчи нормалардан воз кечган ҳолда, барча ахборот хавфсизлигига оид қонун ҳужжатларини қайта кўриб чиқишимиз мақсадга мувофиқ. Бунда, жиноят қонунчилигимизга ҳам, мавжуд қонун ҳужжатларига киритилаётган ўзгариш ва қўшимчалардан келиб чиққан ҳолда, ахборот технологиялари ва коммуникация воситаларидан фойдаланиб ўзгалар мулкани киберхужумлар орқали талон-торож қилганлик ёки унга бўлган ҳуқуқни қўлга киритганлик ҳамда ўзгаларнинг ахборот технологиялари ва коммуникация воситалари ёки (ва) ундаги ахборотларни модификация қилиши орқали шахсларга зиён келтирганлик учун жавобгарликни қанчалик тез қонунчилигимизга киритсак шунчалик мақсадга мувофиқ бўларди, деб ўлаймиз.

Юқоридаги фикрларимизга қўшимча равишда айтишимиз керакки, АҚШда ахборот технологиялари соҳасида жинорий жавобгарлик ҳақидаги қонун лойиҳаси 1977 йилдаёқ ишлаб чиқилган бўлиб, ушбу қонун лойиҳаси асосида 1984 йилда компьютер жиноятлари учун жинорий жавобгарликни белгилловчи асосий қонун ҳужжати "Компьютер ва фирибгарлик тўғрисида"ги Қонун қабул қилиниб, унда компьютердан нотўғри фойдаланиш ва компьютер фирибгарлиги аниқ белгилаб қўйилган.

Ҳатто, шундан сўнг, АҚШ жиноят қонунчилигида ахборот технологиялари ва коммуникациялари воситалари орқали жосуслик, ўзгалар ахборот технологиялари ва коммуникацияларига рухсатсиз кириш, қасддан ҳимояланган ахборот технологиялари ва коммуникациялари воситаларига киберхужум орқали шикаст етказиш, зарар келтириш, ўғрилиқ қилиш, таҳдид қилиш, талончилик, тухмат қилиш, ҳақорат қилиш ва бошқа шу каби жиноятлар белгилаб қўйилган бўлса, кибержиноятчилар учун жарима ва қамоқ жазолари тайинланишлиги аниқ жиноят қонунчилигида кўрсатиб қўйилган.

Қолаверса, АҚШ Конгресси кибержиноятчиларга қарши қатъий жазо чораларини ва уларнинг ижтимоий хавф-хатарларини бошқа жиноятлар билан фарқловчи, алоҳида жиноят сифатида кўрсатувчи янги қонун "Киберхавфсизлик тўғрисида"ги Қонунни қабул қилиш чорасини кўриб чиқди ва ушбу қонун ҳозирда қабул қилинган.

Мазкур Қонуннинг бир қисми иқтисодий жосусликка бағишланган бўлиб, Америка компанияларининг интеллектуал мулкни ўғирлаш учун жарималар миқдорини кўпайтишни назарда тутди. Ушбу айблов бўйича суд ҳукми 15 йилдан 20 йилгача этиб белгиланган.

Агар тажавузкор АҚШ телекоммуникация тармоғининг инфартузилмаси, электр тармоқлари, транспорт коммуникациялари, сувни бошқари тузимларининг компьютер тармоқларига ноқонуний кирса, у муддатидан олдин озод қилиниш ҳуқуқига эга бўлмаган ҳолда, 30 йилга озодликдан маҳрум қилиниши мумкин.

Ушбу ҳолатда бизнинг қонунчилигимизда назар соладиган бўлсак, компьютер жиноятчилиги учун энг оғир жазонинг муддати 10 йилгача бўлган муддатда озодликдан маҳрум қилишни такил этади, янги XII¹ боб қоидаларида эса энг оғир санкция 5 йил озодликдан маҳрум қилишни ташкил этади, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 68-моддасига асосан, мазкур шахсларнинг амнистия акти билан жавобгарликдан озод қилиниши мумкинлиги, ЖКнинг 76-моддасига кўра эса, амнистия акти ёки афв орқали жазодан озод қилиниши мумкинлиги, хатто ЖКнинг 79-моддасига кўра, судланганликни ҳам афв ёки амнистия орқали олиб ташлаш мумкинлиги юзасидан хулоса қилиб айтишимиз керакки, мўмай пул ишлаб олиб, энг оғир ахборот технологияси соҳасидаги жиноят ЖКнинг 278⁷-моддасида кўрсатилган телекоммуникация тармоғидан қонунга хилоф равишда (рухсатсиз) фойдаланиш жиноятини содир этганлиги учун киберхужум уюштирган кибержиноятчи 3 йилдан 5 йилгача бўлган муддатгача озодликдан маҳрум қилинганлиги ҳолатини таҳлил қилиб кўрадиган бўлсак, ушбу жиноятчига жазо тайинлашда жиноят ишлари бўйича туман судьяси ЖКнинг 54-55, 57-57¹-моддаларини инобатга олиб, 4 йил муддатга озодликдан маҳрум қилган тақдирда ҳам жамиятга зарар келтирган мазкур шахс ЖКнинг 71-моддасининг 2-3-қисмларига кўра, айбдор ўз қилмишига амалда пушаймон бўлганлиги муносабати билан жазодан озод қилиниши ёки ЖКнинг 73-моддасига кўра, жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиниши ёхуд ҳеч бўлмаганда тайинланган жазонинг $\frac{4}{1}$ қисмини ўтаганидан сўнг ЖКнинг 74-моддасига кўра, жазони енгилроғи билан алмаштириши оқибатида 4 йилга озодликдан маҳрум қилинган шахс бир йилдан сўнг озодликка чиқмоқда, энди битта ҳолатга эътиборимизни қаратсак, Ўзбекистон Республикаси Давлат статистикасининг маълумотига кўра, 2018 йилнинг ўтган тўққиз ойи давомида энг юқори ўртача ойлик иш ҳақини молиявий ва сугурта фаолияти соҳасидаги ташкилотлар ходимлари олишган бўлиб, уларнинг ўртача номинал иш ҳақи 3 млн. 213 минг сўмдан ортиқроқни ташкил этган бўлса, кейинги ўринни ахборот ва алоқа соҳаси ходимлари эгаллашган бўлиб, уларнинг ўртача номинал иш ҳақи 3 млн 196 минг сўмга тенг бўлган [16]. Демак, энг юқори иш ҳақининг номинал миқдорини 12 ойга кўпайтирсак, 38 556 000 сўмни ташкил қилмоқда, аммо киберхужум натижасида битта шахс бир йилда ҳеч бўлмаганда умуман даромад кўрмаган ҳолатни юқорида кўрганимиздек, 518 322, млрд. сўмлик зарар ва мазкур ўзининг пешона териси орқали ойлик иш ҳақига кун кўрувчи шахснинг бир

йиллик даромадини таққослаб кўрайлик, ушбу ҳолатда мазкур сумма 13 443 355, 119 сўм нисбатида бўлишлигини инобатга оладиган бўлсак, амалдаги ахборот технологиялари ёки компьютер соҳаси орқали қилинаётган ҳужумлар натижасида келиб чиққан жиноятлар учун жавобгарлик ва жазо масалаларини қайтадан тўлиқ кўриб чиқиш фурсати бизнингча етиб келган.

Юқоридаги ҳолатларни энди Буюк Британия мисолида кўриб чиқайлик, 1990 йилнинг август ойидан бошлаб Буюк Британияда "Компьютер зўравонлиги ҳақида"ги Қонун амалда бўлган бўлса, унинг биринчи хатбошисида "компьютер маълумотларига рухсатсиз кириш" ҳақида сўз юритилиб, унга кўра кўра ўзга шахснинг компьютер қурилмасида мавжуд дастур ёки маълумотни киришни хоҳлаб, ўзга шахснинг компьютерида ҳар қандай функцияни амалга ошириши бу шахснинг қасддан қилинган ўзга шахснинг компьютерига рухсатсиз кириш жиноятини келтириб чиқаради ва бунда компьютерга кирилганида дастур ёки маълумотлар ўзгартирилган ёки йўқ қилинганида ушбу ҳолат жиноят деб эътироф этилади, бунда маълумотлар кўчирилган ёки бошқа жойга ўтказилганидан қатъий назар у жиноят бўлишлиги белгилаб қўйилган бўлиб, ушбу жиноятни содир этганлик учун жарима ёки 6 ойгача муддатгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси белгиланган. Бизнинг жиноят қонунчилигимизда эса, ушбу ҳолат бўйича ушбу жиноят қачонки бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб, такроран ёки хавфли рецидивист томонидан, хизмат мавқеидан фойдаланган ҳолда, уюшган гуруҳ томонидан ёки унинг манфаатларини кўзлаб содир этилган бўлса ушбу ҳолат жиноят жиноят деб топилади.

Юқоридаги фикрларимизга қўшимча равишда, айнан киберҳужум натижасида келиб чиқаётган жиноятларни алоҳида ўхшаш моддаларга бирлаштириш ва янги тдан қабул қилиш таклифини берамиз, мисол учун Қирғизистон Республикаси Жиноят кодексининг 28-боби "компьютер соҳасидаги жиноятлар" деб номланган алоҳида боб бўлиб, у битта модда, яъни ушбу кодекснинг 290-моддаси бўлиб, унда компьютернинг зарарли дастурий таъминотини яратиш, ундан фойдаланиш ва уни тарқатганлик учун жавобгарлик белгиланган бўлса [17], Германия Федератив Республикасининг Жиноят кодексининг 263^a-моддасида "компьютер фирибгарлиги" деб номланган моддасида ўзининг ёки учинчи шахснинг компьютер технологиясидан фойдаланиши орқали ўзганинг мулкига ноқонуний эгалик қилиш, учинчи шахснинг мулкига зарар етказиш мақсадида компьютер маълумотларини қайта ишлаш, нотўғри ёки тўлиқ бўлмаган дастурлар тузиш, маълумотларининг нотўғри қўлланилиши ёки таъсир ўтказиши учун 5 йилгача бўлган муддатгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси белгиланган ёки 303^a-303^b-модда - компьютер саботажига деб номланиб, хорижий корхона, компания ёки давлат органи учун зарур бўлган маълумотларни қайта ишлаш учун, маълумотларни йўқотганлик учун, маълумотларни узатишни яроқсизлантирганлик учун 5 йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси белгиланган [18].

Юқоридагилар орқали хулоса қилиб шуни айтишимиз керакки, амалдаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларимизни тўлиқ қайтадан кўриб чиқишимиз натижасида мамлакатимизнинг иқтисодиётига зарар келтирувчи киберҳужумлардан, айниқса, ўзгалар мулкни киберҳужумлар орқали талон-торж қилишдан сақлаб қолишимиз мумкин.

Шунингдек, худди Хитой Халқ Республикаси каби киберхавфсизлик стратегиясини қабул қилишимиз керак. Ҳа, Хитой ҳукумати интернетда

хавфсизликни таъминлаш стратегиясини ишлаб чиққан бўлиб, Синьхуа агентлигининг маълумотига кўра, стратегия ХХР киберкенглик масалалари бошқармаси томонидан чоп этилган. Мазку хужжатга кўра, Хитой ҳукумати хавфсиз, очиқ, қонуний ҳамда тинч киберкўламага эришади. Бундан ташқари, ХХР ҳукумати кибермайдонда мамлакат миллий хавфсизлиги ва суверенитетини қатъий ҳимоя қилади - мамлакатнинг асосий ахборот инфратузилмасини ҳимоя қилади, интернетдаги кибертерроризм ва жиноят кўринишлари билан курашади. Манбага кўра, кибермайдонни бошқариш механизми яхшиланади, Хитой бу соҳада бошқа давлатлар билан ҳамкорликни янада ривожлантиради [19].

Фикримизча, Ўзбекистон Республикаси киберхавфсизлигини таъминлаш, электрон рақамли имзодан фойдаланиш, ахборот ресурсларини ҳимоя қилиш бўйича техник инфратузилмани янада ривожлантириш соҳасида ягона давлат сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга оширишга масъул бўлган Ўзбекистон Республикаси Ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлиги мазкур стратегияни ишлаб чиқиши ва амалиётга татбиқ этилишини таъминлаш вақти етиб келди.

Мазкур стратегияни татбиқ қилиш натижасида бўлиши мумкин бўлган киберхужумларнинг олдини олиш чоралари кўрилади ва бу бўйича барча давлат органлари раҳбарларининг шахсий масъулияти ўрнатилиб, мамлакатнинг киберхавфсизлигини таъминлаш янги поғонага кўтарилади.

Иқтибослар/Сноски/References

1. Ҳ.Р.Очилов. Ўзгалар мулкни компьютер воситаларидан фойдаланиб талон-торож қилганлик учун жавобгарлик. // 12.00.08 - Жиноят ҳуқуқи. Ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш. Криминология. Жиноятжроя ҳуқуқи ихтисослиги Юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси Автореферати. -Т.: 2017 й., -Б.63.

5-бет. (H.R.Ochilov. Responsibility for looting the property of others using computer tools. // 12.00.08-criminal law. Prevention of violations. Criminology. Criminal law specialty doctor of philosophy in Legal Sciences (PhD) dissertation authorship. - T: 2017 y.,- p.63.)

2. Интернет сайтдан: <http://jamiyatgzt.uz/cr/2017/04/03/kiber-jinoyatchilik-tahlil-tahdid-va-himoya/#>. Ш.Саттаров. Кибержиноятчилик: таҳлил, таҳдид ва ҳимоя. -Т.: Жамият газетаси. 2017 йил 3 ноябрдаги сони. (From the internet site: <http://jamiyatgzt.uz/cr/2017/04/03/kiber-jinoyatchilik-tahlil-tahdid-va-himoya>. Sh.Sattarov. Cybercrime: analysis, threat and protection. - T: Public Gazette. Number of November 3, 2017)

3. Интернет сайтдан: <https://www.terabayt.uz/post/dmitriy-medvedev-kiberjinoyatchilik-rossiya-iqtisodiyotiga-juda-katta-zarar-keltirmoqda>. (From the internet site: <https://www.terabayt.uz/post/dmitriy-medvedev-kiberjinoyatchilik-rossiya-iqtisodiyotiga-juda-katta-zarar-keltirmoqda>)

4. Интернет сайтдан: www.tsul.uz. (From the internet site: www.tsul.uz)

5. С.Ш.Утемуратова. Криминология фанидан (маъруза матни). -Б.291. 279-бет. (S.Sh.Utemuratova. From the subject of criminology (the text of the lecture). - p. 279-bet.)

6. Н.И.Норбўтаев. Ахборот хуружи: мақсадлари, воситалари, шакллари. Бакалавр даражасини олиш учун ёзилган битирув малакавий иши. -Т.: 2014 й. - Б. 33. (N.I.Norbotaev. Information attack: goals, tools, forms. Graduation qualification work written for Bachelor's degree. - T: 2014 . - p 33.)

7. Ф.Мўминов, Ш.Баротов ва бошқ. Очиқ ахборот тизимларида ахборотпсихологик хавфсизлик. Дарслик. - Т.: "Фан ва технология", 2013. -Б.208.- 60 бет. (F.Muminov, Sh.Barotov and others. Informatsyopsychological security in open information systems. The textbook. - T.: "Science and technology", 2013. - P. 208.- p.60 .)

8. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг 2018 йил 17 ноябрдаги 2120-III-сон "Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг мақсадли жамғармалари бюджетларининг 2018 йил тўққиз ойидаги ижроси тўғрисида"ги қарори. (Decree of the Legislative

Chamber of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan № 2120-III of November 17, 2018 "On the implementation of the budgets of the target funds of the state budget of the Republic of Uzbekistan for nine months 2018".)

9. Интернет сайтидан: <https://sputniknews-uz.com/analytics/20181019/9751618/Putin-Ozbekiston-va-Rossiya-birinchi-mintaqalararo-forumi-yakunlari.html> (From the internet site: <https://sputniknews-uz.com/analytics/20181019/9751618/Putin-Ozbekiston-va-Rossiya-birinchi-mintaqalararo-forumi-yakunlari.html>)

10. Интернет сайтидан: <https://ictnews.uz/uz/biz-bilan-alo-a/>. (From the internet site: <https://ictnews.uz/uz/biz-bilan-alo-a/>.)

11. Р.И.Дремлюга, А.И.Коробеев, А.В.Федоров. Кибертерроризм в Китае: уголовно-правовые и криминологические аспекты. Всероссийский криминологический журнал. 2017. Т. 11, № 3. С. 607-614. (R. I. Dremlyuga, A. I. Korobeev, A. V. Fedorov. Cyberterrorism in China: criminal law and criminological aspects. All-Russian criminological journal. 2017. Vol. 11, № 3. P. 607-614.)

12. Интернет сайтидан: URL: <https://www.loc.gov/law/help/fighting-extremism/china.php>. (From the internet site: <https://www.loc.gov/law/help/fighting-extremism/china.php>.)

13. Р.И.Дремлюга, А.И.Коробеев, А.В.Федоров. Кибертерроризм в Китае: уголовно-правовые и криминологические аспекты. Всероссийский криминологический журнал. 2017. Т. 11, № 3. С. 607-614. (R. I. Dremlyuga, A. I. Korobeev, A. V. Fedorov. Cyberterrorism in China: criminal law and criminological aspects. All-Russian criminological journal. 2017. Vol. 11, № 3. С. 607-614.)

14. Интернет сайтидан: <https://www.terabayt.uz/post/malika-da-samsung-smartfonlarining-somdagi-narxлари-2018-yil-12-yanvar>. (From the internet site: <https://www.terabayt.uz/post/malika-da-samsung-smartfonlarining-somdagi-narxлари-2018-yil-12-yanvar>.)

15. Интернет сайтидан: <https://aniq.uz/yangiliklar/uzbekiston-aholisi-soni-33-milliondan-oshdi>. (From the internet site: <https://aniq.uz/yangiliklar/uzbekiston-aholisi-soni-33-milliondan-oshdi>.)

16. Интернет сайтидан: <https://kun.uz/55496445>. (From the internet site: <https://kun.uz/55496445>.)

17. Интернет сайтидан: <https://auca.kg/uploads>. Уголовный кодекс Кыргызской Республики. В редакции Законов КР от 21 сентября 1998 года N 124. (From the internet site: <https://auca.kg/uploads>. Уголовный кодекс Кыргызской Республики. В редакции Законов КР от 21 сентября 1998 года N 124.)

18. Интернет сайтидан: <https://constitutions.ru/?p=5854> (From the internet site: Интернет сайтидан: <https://constitutions.ru/?p=5854>)

19. Интернет сайтидан: <https://kun.uz/news/2016/12/27/hitoj-kiberhavsizlik-strategiasini-takdim-tdi>. (From the internet site: <https://kun.uz/news/2016/12/27/hitoj-kiberhavsizlik-strategiasini-takdim-tdi>.)